

آجر کاری های بدیع بر برج مقبره لاجیم سوادکوه

مصطفی رستمی

(عضو هیات علمی دانشگاه مازندران)

چکیده: برج لاجیم سوادکوه، مقبره یکی از امرایی است در عهد آل زیار که در اندیشه قدرت و تسلط امور در سطح منطقه بوده است. این بنا یادگار گران سنگی است که ضمن برخورداری از قدمتی بیش از ده سده، تاریخی، دارای ویژگی‌های ممتاز معماری و تزیینات وابسته به آن آجرکاری‌های پس عالی- به عنوان سند زنده‌ای از تاریخ تحولات معماری سبک رازی ایران در قرن پنجم هجری قمری می‌باشد. اما این برج- مقبره‌ای خوش قامت و استوار، هم اکنون در معرض خطر فرسودگی و زوال قرار دارد. علیرغم فعالیت‌های درمانی، حفاظتی و مرمتی که در طی پنجاه سال اخیر از سوی میراث فرهنگی و گردشگری به عمل آمده هنوز آسیب‌های چشمگیر و اساسی مشاهده می‌شود که در صورت کم توجهی می‌تواند منجر به نابودی کامل این اثر شایسته ثبت بین‌المللی گردد.

آجرکاری های چشم نواز آن که در قالب دو کتیبه کوفی و پهلوی و چند قطاربندی و گره‌های مقرنس سر در خودنمایی می‌کند، در نوع و زمان خود- که مراحل اولیه تحولات آجرکاری را طی می‌نموده بی‌بدیل و بدیع است. در این مقاله ضمن مطالعه بنا از حیث تاریخی و معماری، تزیینات آن- که در نوع خود از ابتکارات و بدعت‌هایی برخوردار می‌باشد- مورد بررسی قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: لاجیم، برج- مقبره، آجر کاری، تزیینات

مقدمه

گذشته‌مان در جهت حفظ و گسترش فرهنگ غنی ایران است، که این امر به خصوص در آثار و ابنیه دوران اسلامی با حس و حالی خاص مشهودتر است، زیرا حرکت صعودی هنر و تمدن ایران در این دوران در جهت هدفی خاص بوده و آن تعالی تفکر والای اسلامی درهمه زمینه‌ها از جمله فرهنگ و هنر آن می‌باشد.

بناهای تاریخی دوران اسلامی، یادگارهای زنده‌ای است از عظمت هنر معماری پس از اسلام، که سبک و اسلوب جذاب ایرانی خود را با احترام و بهره‌مندی از تجربه‌های ارزشمند فنی و هنری در ایران قبل از اسلام، با معنویت لطیف اسلام پیوند بخشیده و با چنین هدفی خود را به اوج تعالی رسانده و بزرگی و عظمت نوع معماری آن همراه با ماهیت اسلامی‌اش به خوبی در این دوران نمایان شده است.

برج لاجیم یکی از این بناهای با ارزش تاریخی و فرهنگی است که بیش از هزار سال به عنوان

سرزمینی که در آن زندگی می‌کنیم، صاحب آثار و ابنیه تاریخی و فرهنگی فراوانی است که هر کدام آن بیانگر اوج و عظمت فرهنگ و تمدن این آب و خاک در طول تاریخ هزاران ساله می‌باشد. برخی سند زنده یک یا چند رویداد تاریخی‌اند و تعدادی نیز در تحولات هنری و فنی نقش شاخص و الگو را ایفا می‌نمایند بعضی هر دو امتیاز را دارا هستند. یعنی از یک سو هم چون کتابی دوبعدی، تاریخ زنده و زندگی تاریخ ملک ما را در قالب نقاط عطف تحولات گواهی می‌دهند و از سوی دیگر نشانه شاخصی از تحولات فنی (هنر و معماری) در مقطع زمانی خود می‌باشند که با مطالعه دقیق آنها می‌توان به فراز و نشیب پویایی، خلاقیت و ظرافت فکری و هنری و نیز فناوری در شاخه‌های مختلف هنر و صنعت مردم کشورمان و در دوره‌های مختلف تاریخی پی برد. این آثار با ارزش تاریخی و فرهنگی، شاهد و گواه مشقت‌ها و تلاش‌های فراوان ملت‌های

شاهد تاریخ و فرهنگ پر فراز و نشیب این مرز و بوم نقش آفرینی نموده است. این برج زیبا که آرامگاه یکی از امرای دودمان باوندی است که در عهد آل زیار (قرن پنجم هجری قمری) در منطقه لاجیم سوادکوه پناه گرفته و در صدد فرصت و بازگشت به قدرت بوده است.

اهمیت این برج عالی به گونه ای است که دارای هر دو وجه ممتاز یعنی هم سند زنده یک یا چند رویداد تاریخی در عصر خود و نیز نشانه خاصی از تحولات فنی (هنر و معماری) در مقطع زمانی خود می باشد. از آنجا که امتیازات نهفته در این بنا از جنبه های تاریخی، هنری و فرهنگی تقریباً در هیچ یک از بناهای تاریخی و فرهنگی استان مازندران به چشم نمی خورد از این حیث عالی ترین بنای تاریخی در سطح استان می باشد که به تعبیر شایسته تر «نگین جاذبه های تاریخی مازندران» محسوب می شود. اما این برج با شکوه با همه گران سنگی آن، علیرغم تلاش های به عمل آمده در جهت حفاظت آن در پنجاه سال اخیر، در معرض آسیب های جبران ناپذیر و خطر نابودی است.

آجرکاری های چشم نواز آن که در قالب دو کتیبه کوفی و پهلوی و چند قطار و گره های مقرنس سر در خودنمایی می کند، در نوع خود و با توجه به دورانی که مراحل اولیه تحولات آجرکاری را طی می کرده بی بدیل و بدیع است و این نشان از قابلیت سرشار هنرمندان آجرکار این منطقه و نیز پیشرو بودن در شناخت آنها از ویژگی های آجر برای افزودن زیبایی و بار معنایی و روحی بنا - و به طور خاص آثار آرامگاهی - دارد.

با چنین رویکردی مقاله حاضر ابتدا به جنبه های مختلف شناخت بنا از حیث تاریخی و معماری آن پرداخته و سپس وجوه متنوع هنری برج لاجیم سوادکوه از جمله طبقه بندی تزیینات آجری و فنون اجرای آن را در قالب یک دسته بندی علمی مورد بررسی قرار داده است. در این پژوهش به منظور دستیابی به نتایجی شایسته، از روش توصیفی بهره گرفته شده است. در این راستا از منابع قدیم و جدید و اسناد و گزارش های تاریخی و هنری در قالب پژوهش کتابخانه ای استفاده گردیده است.

نیز تحلیل و توصیف تزیینات منحصر به فرد بنا، با انجام سفرهای متعدد نگارنده به محل استقرار آن و بررسی جزئیات آجرکاری از نزدیک در قالب پژوهش میدانی صورت پذیرفته است.

پیشینه تحقیق

بررسی و جستجو در پایگاه های علمی و کتابخانه ای و مراکز اسناد معتبر نشان می دهد که مطالعات کلی در جهت شناخت و معرفی بنای برج مقبره لاجیم توسط دانشمندانی چون: پروفسور آندره گدار در کتاب «آثار ایران» (۱۳۶۷)، پروفسور آ. پوپ در کتاب «معماری ایران» (۱۳۶۶)، دکتر منوچهر ستوده در کتاب «از آستارا تا استرآباد» (۱۳۴۹)، دکتر محمد کریم پیرنیا و کرامت الله افسر در کتاب «راه و رباط» (۱۳۷۰) به عمل آمده و نیز چند مقاله و پایان نامه خاص در این باب از جمله دو مقاله و یک پایان نامه تخصصی نویسنده در موضوع فن شناسی و آسیب شناسی و حفاظت برج لاجیم تألیف و تدوین شده، ولی به طور اختصاصی در موضوع مورد نظر مطالعات جامع و قابل توجهی صورت نگرفته است.

برج مقبره لاجیم

برج مقبره لاجیم که در بین اهالی روستای لاجیم به نام مقبره «امامزاده عبدالله» شهرت دارد، از بناهای مهم دوران آل زیار است که تقریباً همزمان با برج رادکان غربی در کردکوی استان گلستان ساخته شده است. این برج قاعده ای، مدور و بدنه ای استوانه ای شکل و گنبدی دو پوش دارد که شکل خارجی گنبد تقریباً رک (ترکیبی از نار و رک) و شکل داخلی آن مدور است. مدخلی از سمت شرق دارد که در بالای آن مقرنس های آجری زیبایی مشاهده می گردد. بدنه برج با آجرهای ساده و معمولی ساخته شده است. برج مذکور دارای تزیینات آجری بسیار زیبایی می باشد که از بالا به ترتیب یک ردیف قطار بندی (قطار مقرنس طاق نما) و دو کتیبه آجری به خط پهلوی و کوفی دارد که هریک از این تزیینات در میان قرنیهایی مزین شده اند.

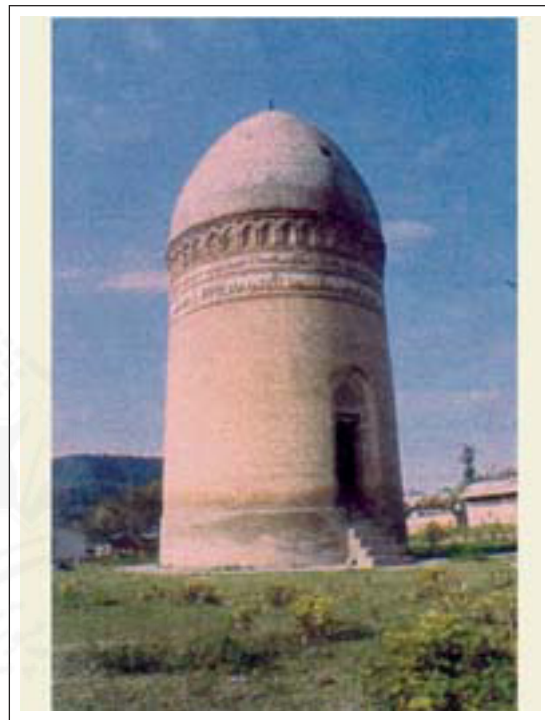
اهمیت این برج علاوه بر ویژگی های معماری و تزیینات وابسته به آن، دارا بودن کتیبه پهلوی در

میان سقوط اولین سلسله و ظهور دومین سلسله سلاطین یا شهریاران باوندی قرار دارد. طی این دوره که حدود هفتاد سال به طول انجامیده (از ۳۹۷ تا ۴۶۶ هجری قمری) قابوس بن وشمگیر و جانشینانش از دودمان آل زیار، بر این سرزمین حکومت می‌کرده‌اند، ولی این حاکمان بر دشت و مناطق غیر کوهستانی مسلط بوده‌اند. بقایای دودمان باوندی در کوهستان، که محل امنی برای آنان بوده، پناه گرفته و درصدد فرصت و بازگشت به قدرت بوده‌اند. براساس گفته ابن اسفندیار، در دوران حکومت «آلب ارسلان» (۴۵۵ تا ۴۶۵ هجری قمری)، «اسپهد قارن بن سرخاب» تا حدودی توانسته بود، اقتدار خود را بر مازندران گسترش دهد، در حالی که تسلط خاندان وشمگیر بی وقفه رو به ضعف می‌رفته است.^(۱) باوندیان در این منطقه پرفراز و نشیب کوهستانی که در جنوب ساری- پایتخت قدیمی آنها- قرار دارد، اقامت گزیده بوده‌اند و برج لاجیم آرامگاه یکی از آنان یعنی «کیا ابوالفوار شهریار» در همین منطقه می‌باشد و آرامگاه رادکان غربی کردکوی نیز مربوط به یکی دیگر از این خاندان به نام «اسپهد ابوجعفر بن وندرین باوند» است. ولی در میان سلسله نسب اصلی باوندیها، یعنی به ترتیب «شهریار بن دارا» مقتول به دست قابوس بن وشمگیر، «سرخاب بن شهریار»، «قارن بن سرخاب»، «حسام الدوله شهریار بن قارن» اولین سلطان از سلسله دوم باوندی، معلوم نیست این ابوالفوار شهریار، دارای چه رتبه و نسبتی با این پادشاهان بوده است. (همان، ۱۳۶۷، ۲۷۷ و ۲۸۰)

۲- بررسی معماری برج

برج لاجیم، دارای حدود ۱۸ متر ارتفاع و بدنه‌ای مدور و دقیقاً استوانه‌ای شکل می‌باشد. گنبدی دوپوش دارد که پوش داخلی آن، مدور ساده و پوش خارجی آن تقریباً رک است و به گفته استاد محمدکریم پیرنیا، پوشش خارجی این گنبد، ترکیبی از شکم گنبد نار^(۲) و تیزه گنبد رک است. به عبارت دیگر گنبد رک را روی گنبد نار سوار کرده‌اند و نمونه این نوع گنبدها در شمال و شمال غربی ایران زیاد است (پیرنیا، ۱۳۷۰، ۱۲۷) لازم به ذکر است که گنبد

جوار کتیبه کوفی است که نشان می‌دهد مردم این قسمت از ایران همان‌طوری که به هنر قبل از اسلام توجه داشته‌اند، به خط دوره ساسانی نیز علاقه‌مند بوده‌اند. کتیبه کوفی این برج، نام صاحب و نام معمار و تاریخ ساخت آن را به ما می‌نمایاند. بنای برج لاجیم، تحت شماره ۱۸۵ در تاریخ ۱۸ تیرماه ۱۳۱۱ هجری شمسی در فهرست آثار تاریخی و ملی ایران به ثبت قانونی رسیده است. (گدار، ۱۳۶۷، ۲۷۴) (تصویر ۱)

تصویر ۱: برج- مقبره لاجیم

۱- بررسی تاریخی برج

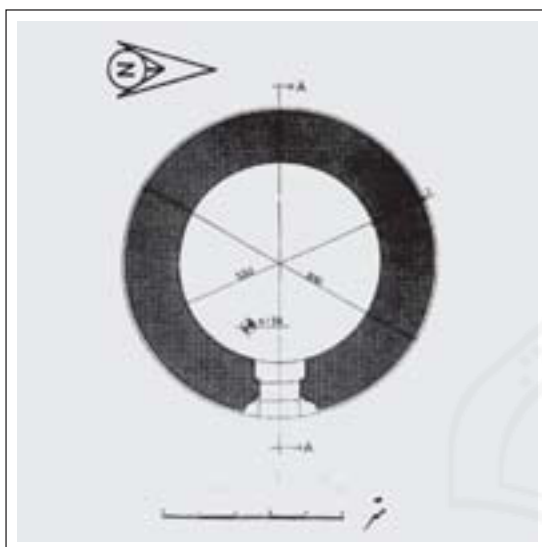
براساس آنچه که در کتیبه کوفی این برج در مورد تاریخ ساخت بنا نوشته شده است:

«فی سنه ثلاث عشره و اربعمائه»، ساخت بنا در سال ۴۱۳ هجری قمری انجام گرفته است و این تقریباً برابر است با تاریخ ساخت برج رادکان غربی در کردکوی گلستان که در سال ۴۱۱ هجری قمری احداث گردیده است. کتیبه مذکور نام و القاب صاحب بنا را این چنین می‌نمایاند:

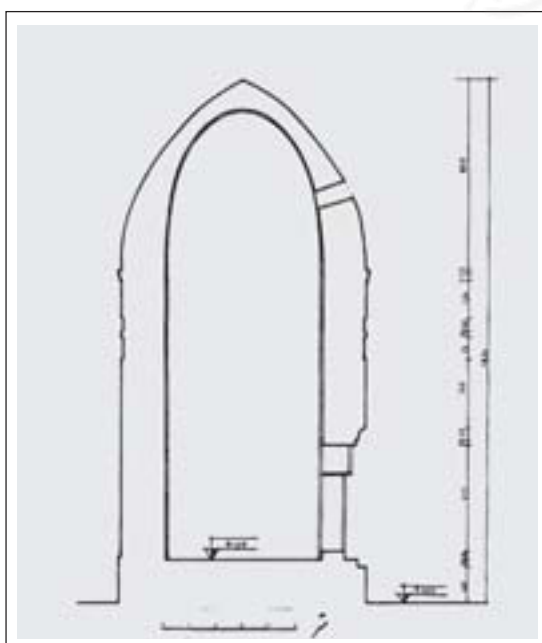
«الکیا الجلیل ابی الفوارس شهریار بن العباس بن شهریار مولی امیر المؤمنین»

این بنا به دوره‌ای متعلق است که در حد فاصل

صورت گیرد. آجرچینی بنا به شکل ساده و افقی یا چپیده^(۵) ولی یکدست و دقیق و ماهرانه است و از آجرهای مرغوب و مستحکم به ابعاد $۲۳ \times ۲۳ \times ۵$ سانتیمتر و به رنگ قرمز مایل به قهوه‌ای کمرنگ که در بعضی جاها به زردی گرائیده استفاده شده است. در میان درزهای آجرچینی نیز به گونه ای ظریف و دقیق به وسیله ملات ساروج بندکشی شده است. اشکال او ۲ و ۳ به ترتیب پلان، مقطع و نمای ورودی بنا را نشان می دهد و (تصویر ۳) قسمت شرقی بنا را می نمایاند.

■ شکل ۱: پلان برج لاجیم

■ شکل ۲: مقطع A-A برج لاجیم

این بنا به مرور زمان در اثر تعمیرات غیر علمی تغییر یافته و از حالت اولیه خود خارج گردیده است و نمی توان شکل گنبد را دقیقاً مانند اصل آن دانست ولی تناسبات بین دهانه گنبد، افراز^(۳) و قطر دیوار کاملاً دقیق می باشند. (پیرنیا، ۱۳۶۹، ۱۶۷) حدفاصل میان دوپوش گنبد نیز خالی می باشد. ارتفاع گنبد (افراز) برج $۶/۵۰$ متر و اندازه دهانه آن $۸/۵۰$ متر است. روزنه مربع شکل کوچکی در قسمت شرقی (روبه طلوع آفتاب) بر روی گنبد وجود دارد که تنها منبع روشنایی و هواکش از خارج به داخل گنبد به شمار می آید. (تصویر ۲)

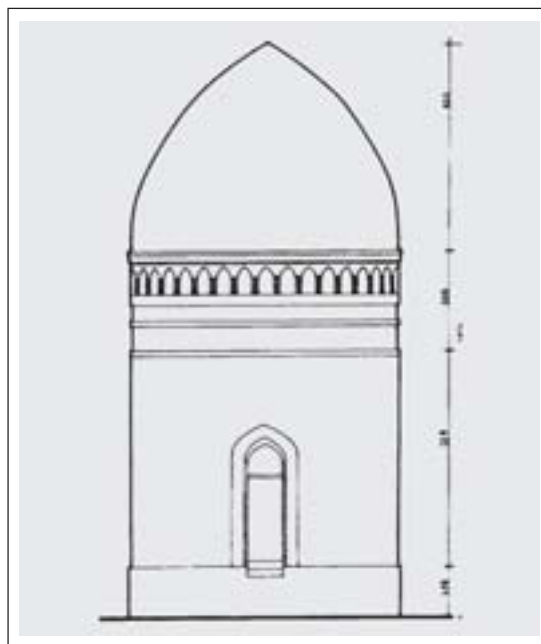
■ تصویر ۲: تصویر روزنه گنبد از داخل بنا

در زیر پای گنبد به ارتفاع حدود ۳ متر تزیینات الحاقی آجری وجود دارد که به صورت کمربندی زیبا، دور استوانه‌ای، زیر گنبد را در بر گرفته است. محیط دایره پای برج $۲۶/۷۰$ متر و قطر شبستان داخلی آن $۵/۵۰$ متر است. دارای دیواری به ضخامت $۱/۵۰$ متر می باشد. ازاره‌ی^(۴) آجری پای میل $۱/۷۰$ متر ارتفاع دارد و بر روی آن در سمت شرق بنا (سمت طلوع آفتاب) دری چوبی به پهنای $۱/۱۲$ متر و به درازای حدود ۳ متر و سر در تزیینی به بلندی حدود ۲ متر وجود دارد. ورودی این برج قبلاً دارای دو پله آجری به موازات پهنای در بوده است، ولی به دلیل این که دو پله موجود در ارتفاع نسبتاً زیادی قرار داشته، در زمان معاصر چهار پله دیگر به آن اضافه نموده‌اند تا رفت و آمد انسان در آن راحت تر

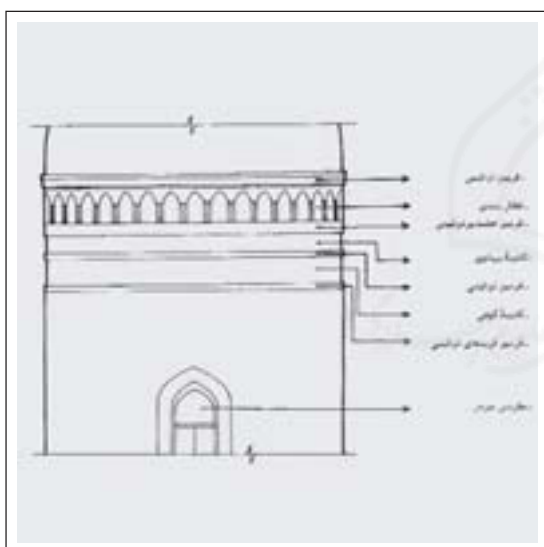
به وسیله قرنیزهای مکرر و ظریف آذین گردیده است. (تصویر ۴ و شکل ۴)

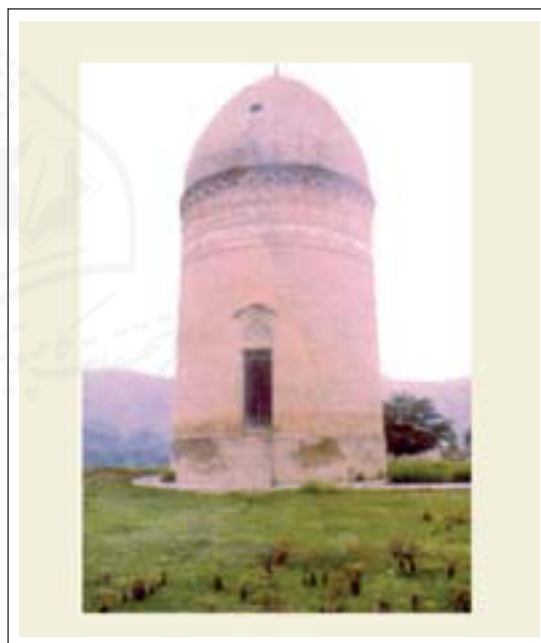
تصویر ۴: بخش تزیینات آجری برج لاجیم

شکل ۳: نمای ورودی یا شرقی برج لاجیم

شکل ۴: جزئیات بخش تزیینات آجری برج لاجیم

تصویر ۳: قسمت شرقی برج لاجیم

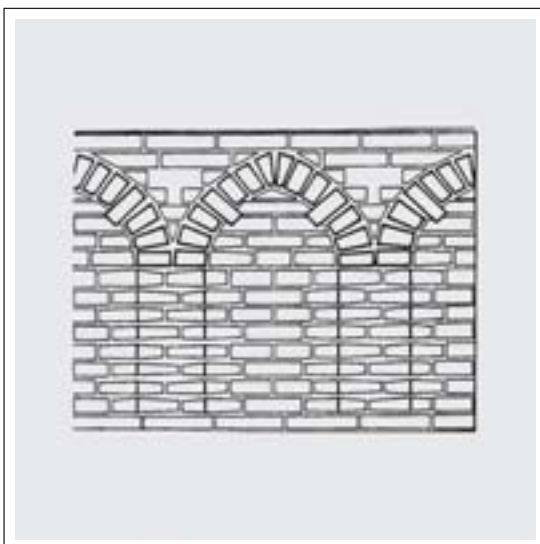
قسمتی از تزیینات برج به مقرنس آجری سر در آن مربوط می گردد که بسیار جالب توجه می باشد، با توضیحات بالا، هریک از این قسمت ها مورد بررسی قرار می گیرد:

۳-۱- قطاربندی (قطار مقرنس طاقنما)

قطاربندی، از جمله قسمت های بسیار زیبا و با اهمیت تزیینات برج است، زیرا این مقرنس ها جزء اولین مقرنس های آجری در تاریخ معماری اسلامی

۳- بررسی تزیینات آجری برج

بخش تزیینات آجری برج که به صورت کمر بند تزیینی زیبا، استوانه زیر گنبد را در بر گرفته است، حدود ۳ متر از ارتفاع بنا را به خود اختصاص داده است و به ترتیب از بالا به یک ردیف قطاربندی یا قطار مقرنس طاقنما، به صورت کنگره و سپس کتیبه زیبای پهلوی و بعد از آن کتیبه کوفی مزین شده است و دور هر کدام از این تزیینات (فریز)^(۶)،

شکل ۶: جزئیات آجرکاری قسمتی از قطاربندی

عکس ۵: قسمتی از آجرکاری قطاربندی برج لاجیم

۳-۲- کتیبه های پهلوی و کوفی

۳-۲-۱- کتیبه پهلوی

کتیبه پهلوی که در بین دو قرنیز ظریف وجود دارد، دومین فریز بعد از قطاربندی است. در این کتیبه از آجرهای به رنگ قرمز مایل به قهوه ای و تراش و آجرهای نقش دار قبل از پخت که به صورت برجسته نمایان است و هنگام تابش آفتاب به کتیبه، سایه های حروف جلوه ای خاص ایجاد می کند. این کتیبه از نوع خط پهلوی ساسانی است که نشان می دهد، مردم آل زیار، هنوز به خط و زبان پهلوی علاقه داشته اند و از آن در کارهای روزمره شان استفاده می نموده اند.

ایران به شمار می روند. برجستگی این مقرنس ها کم است و بیشتر فرو رفته و مقعر است. هر قوس زیبای سه قسمتی طاقنما، به دو ستون (جرز) طرفین آنها تکیه داده اند و آجرها به طرز خاص و دقیقی چیده شده اند. به گونه ای که هر قوس سه قسمتی با ۱۴ عدد و هر ستون با ۸ عدد آجر ساخته شده است و بین هر دو قوس با چند عدد آجر به طرز خاصی پر شده است. در نتیجه تکرار مقرنس ها، شکل کنگره ماندی به وجود آمده است که دورتا دور پای گنبد را فرا گرفته است و دو طرف آن با دو قرنیز تزئین شده است. اگرچه در این دوره در بناهای مختلف از قطاربندی آجری استفاده گردیده، ولی تفاوت آنها با قطاربندی این بنا در عمق بیشتر و ابعاد بزرگ تر آن است. لازم به ذکر است که بیش از نیمی از این مقرنس ها در جریان بازسازی گنبد در چند سال گذشته بازسازی شده و آجرهای جدیدی جایگزین شده اند. (شکل ۵) جزئیات شکل قسمتی از قطاربندی در شکل ۶ و عکس ۵ نمایان است.

شکل ۵: قسمت بازسازی شده برج لاجیم در چند سال گذشته که شامل گنبد و نیمی از قطاربندی می شود.

است، هنوز باقی است و میزان تخریب به گونه ای است که فقط برجستگی های بعضی از حروف فرسوده از بین رفته ولی ریشه حروف همچنان باقی است. حروف این کتیبه کوفی نسبت به کتیبه کوفی گنبد قابوس، کمی پیچیده تر به نظر می رسد، زیرا شکستگی و پیچیدگی حروف و کشش انتهای حروفی که به هلال ختم می شوند، بیشتر است. مثلاً کلمه «العباس بن شهریار» به صورت:

العباس بن شهریار

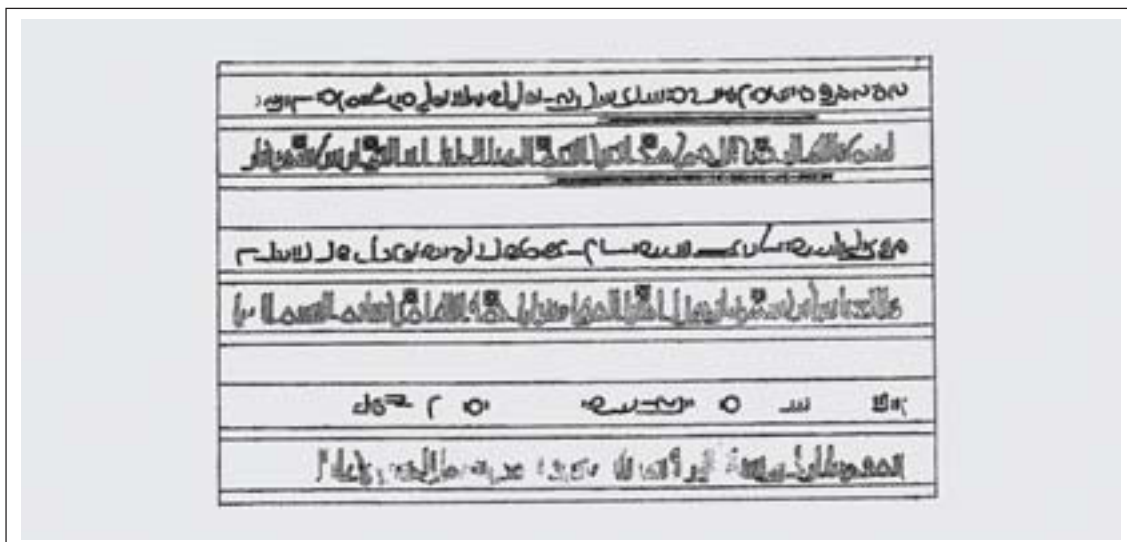
نوشته شده است در صورتی که در کتیبه گنبد قابوس کلمات بسیار ساده تر نوشته شده اند. جالب است گفته شود که کلمات کتیبه کوفی، به گونه ای قرار گرفته اند که دقیقاً در بالای ورودی بنا، یعنی سمت طلوع آفتاب، نام صاحب بنا یعنی «ابوالفوارس شهریار بن عباس بن شهریار» مشاهده می شود. نکته قابل توجه دیگر این است که بر روی بعضی از کلمات و یا حروف کتیبه های کوفی و پهلوی، یکی از قرنیزهای هشت پر که در بین قطاربندی و کتیبه پهلوی به طور مکرر مزین شده نصب گردیده است، معلوم نیست این هشت پرها به چه منظوری بر روی بعضی از حروف قرار گرفته اند به هر جهت آنها را باید به عنوان یکی از عناصر تزیینی کتیبه ها به حساب آورد. (شکل های ۷ و ۸ و عکس های ۷ و ۶) به ترتیب ترسیم و وضعیت کتیبه های پهلوی و کوفی موجود را نمایش می دهند. ایرانیان در طول تاریخ هنر و معماری اسلامی در شکل دادن و تزیین خط کوفی، ابتکارات و خلاقیت های زیادی به کار برده اند و به طرق مختلف در تزیینات بناها و غیره از آن استفاده می نموده اند. تا اوایل قرون اسلامی، یعنی قرن سوم هجری خط کوفی به صورت ساده و با قواعد مشخص شده به کار می رفته ولی از قرن سوم هجری به بعد به تدریج تزیینی تر و پیچیده تر شده تا اینکه در دوران سلجوقیان به سر حد پیچیدگی خود رسیده است. بنابراین قرون چهارم و پنجم هجری را می توان دوران گذار و تحول تدریجی خط کوفی به شمار آورد و خط کوفی آجری موجود در کتیبه برج لاجیم را باید چیزی بین کوفی ساده و کوفی تزیینی پیچیده دانست.

نکته جالب توجه در این تزیین آجری، کاربرد انحنا در آن است که با عنایت به دقت لازم در تراش آجر، تقریباً تا این تاریخ در میان آجرکاری های بناهای مختلف از دایره یا بیضی استفاده نشده است. گفتنی است که در سده های اول اسلام، خط و زبان پهلوی در ناحیه مازندران متداول بوده و سکه هایی که در این قسمت ضرب می شده دیرتر نوشته عربی بر آن قرار گرفته است و سال های زیادی هنگامی که اعراب به تمام نواحی ایران تسلط پیدا کرده اند، هنوز خط پهلوی زینت بخش هنر این سرزمین بوده است. و وجود خط پهلوی در کتیبه برج لاجیم دلیل روشنی بر این ادعاست. (توسلی، ۱۳۶۳، ۳۰۰)

کتیبه پهلوی برج لاجیم که مقدار کثیری از آن از بین رفته است، هنوز خوانده نشده است و ما همچنان از مفاد آن بی اطلاعیم. (شکل ۷ و عکسهای ۶ و ۷)

۲-۳-۲- کتیبه کوفی

کتیبه کوفی بعد از کتیبه پهلوی و در بین دو قرنیز ظریف موجود است. تمامی حروف این کتیبه از آجرهای به رنگ قرمز مایل به قهوه ای و تراش ساخته شده اند و بسیار مرغوب و مستحکمند. متن این کتیبه که به طول ۲۶/۷۰ متر به گونه ای برجسته نوشته شده است، با جمله مبارک «بسم الله الرحمن الرحيم» آغاز می شود و پس از معرفی نام و القاب صاحب بنا و تاریخ ساخت و نیز نام معمار و سازنده بنا، پایان می یابد و به عبارت دیگر آخرین کلمه در جوار اولین کلمه متن قرار می گیرد. متن کامل کتیبه کوفی چنین است: «بسم الله الرحمن الرحيم هذا قبر القيم الکيا الجليل ابی الفوارس شهریار بن العباس بن شهریار مولی امیرالمومنین رحمه الله امر ببناؤه ... (قسمت نقطه چین هنوز خوانده نشده است) فی سنه ثلاث عشره و اربعمائه عمل الحسن بن علی». (گدار، ۱۳۶۷، ۲۷۷ و نیز ستوده، ۱۳۴۹، ۴۰۰) (به نظر نگارنده در جمله آخر کتیبه کلمه حسن، حسین خوانده می شود) بنابراین کتیبه فوق نام صاحب بنا را «ابوالفوارس شهریار بن عباس بن شهریار» و تاریخ ساخت آن را سال ۴۱۳ هجری قمری و نام سازنده آن را «حسین بن علی» معرفی می نماید. کلیه حروف کتیبه کوفی، به جز چند حرف که خواندن چند کلمه را ناممکن ساخته

شکل ۷: ترسیم کتیبه‌های پهلوی و کوفی موجود در بخش تزئینات برج لاجیم

عکس ۷

شکل ۸: ترسیم تاریخ ساخت و نام سازنده بنادر کتیبه کوفی برج لاجیم. لازم به ذکر است که این شکل به دلیل اندازه‌گذاری جدید و بازدید دقیق نگارنده اصلاح شده است.

عکس ۶

۳-۳- قرنیزهای تزئینی آجری

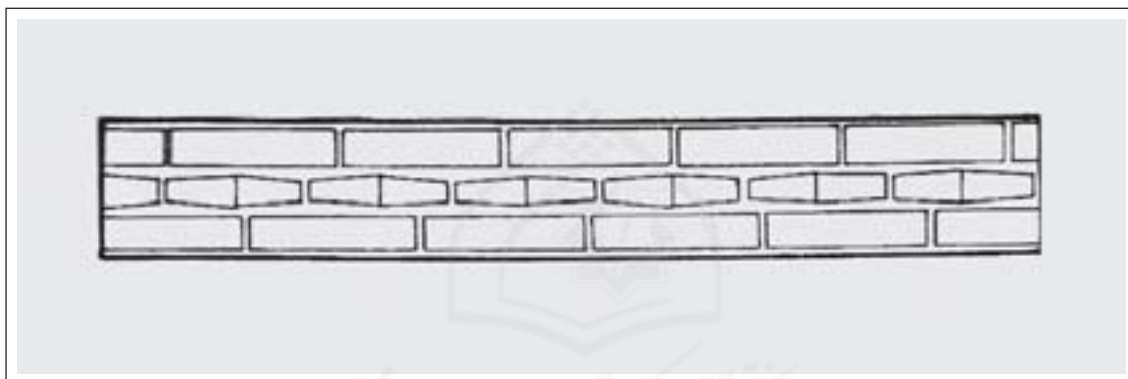
به طور کلی در بخش تزئینات برج لاجیم چهار ردیف قرنیزهای ظریف تزئینی وجود دارد که به عنوان حواشی تزئینی در بین فریزها (تزئینات افقی اصلی)، یعنی قطاربندی، کتیبه‌های پهلوی و کوفی، الحاق شده‌اند (شکل ۴ و عکس ۷) که دو ردیف از این قرنیزها از نظر زیبایی و تکنیک کار از اهمیت بیشتری برخوردارند. یکی از این دو قرنیز که بسیار جذاب است در بین قطاربندی و کتیبه پهلوی قرار دارد (از بالا دومین قرنیز). که به آن قرنیز هشت پر تزئینی می‌گوئیم. دارای ابعاد $23 \times 23 \times 5$

است. هر عدد از این قرنیزها دارای سه دایره می باشند که به وسیله چهار قالب آجر قوس دار، روبروی هم تشکیل شده است و تکرار این قرنیزها پشت سرهم حاشیه زیبایی را ایجاد کرده است که قابل توجه می باشد (شکل ۱۲) و نمونه دو دایره این قرنیزها در برج های رسگت و رادکان غربی موجود می باشد. غیر از این دو قرنیز زیبا، بقیه قرنیزها که شامل اولین ردیف (از بالا) و سومین ردیف قرنیزهای برج می باشند به شکلی ساده با آجر تراش معمولی به گونه ای که اولی با تکرار آجرهای مثلثی کوچک و دومی با تکرار آجرهای چهارگوش (به صورت لوزی) کوچک مزین شده اند. (شکل های ۹ و ۱۱)

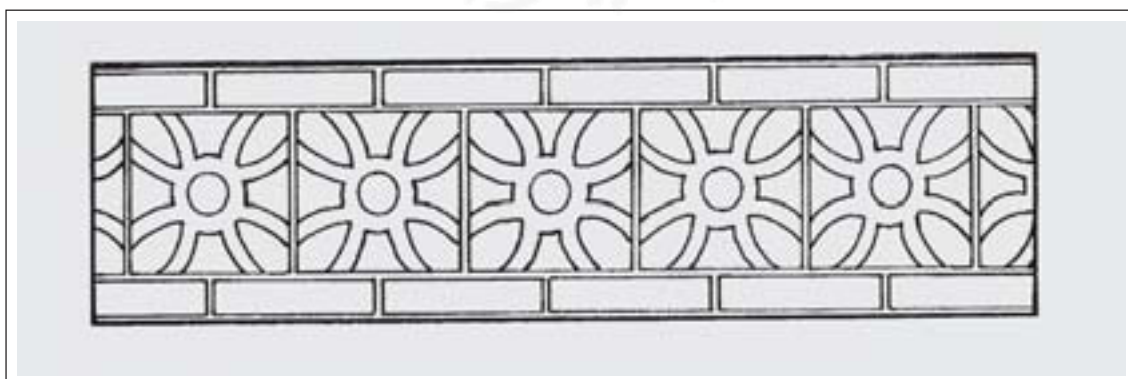
اشکال ۹ الی ۱۲ ترسیم قرنیزهای آجری برج را از بالا به پایین نشان می دهد.

سانتی متر است و شکل برجسته آن- که حدود ۳ سانتی متر از سطح زمینه آجر برآمده است- شبیه به شکل نمادین خورشید است، یعنی یک دایره در وسط هشت یال به دور آن، فلسفه این شکل نمادین هنوز مشخص نشده است و همانطور که در قسمت کتیبه کوفی گفته شده، تعدادی از این هشت پرها بر روی بعضی از حروف کتیبه های کوفی و پهلوی نیز وجود دارند که علت آن مجهول است. جهت ساخت این نوع قرنیز، خشت را قبل از پخت تزیین نموده و سپس داخل کوره می گذاشته اند. در حال حاضر تعداد زیادی از این قرنیزها فرسوده و تخریب شده است. (شکل ۱۰)

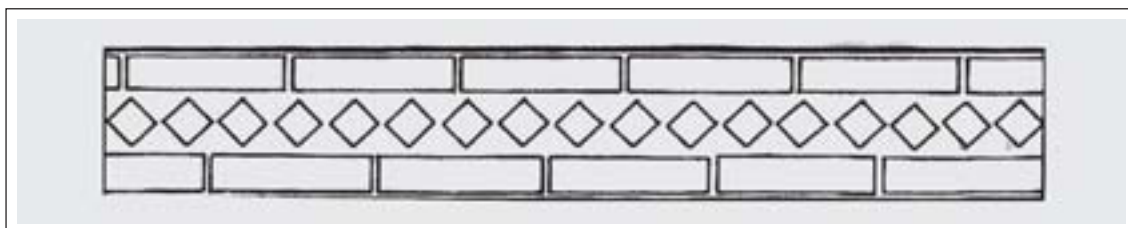
قرنیز ظریف دیگر، که بسیار زیباست در زیر کتیبه کوفی قرار دارد و جزء آخرین قرنیزهای تزیینی

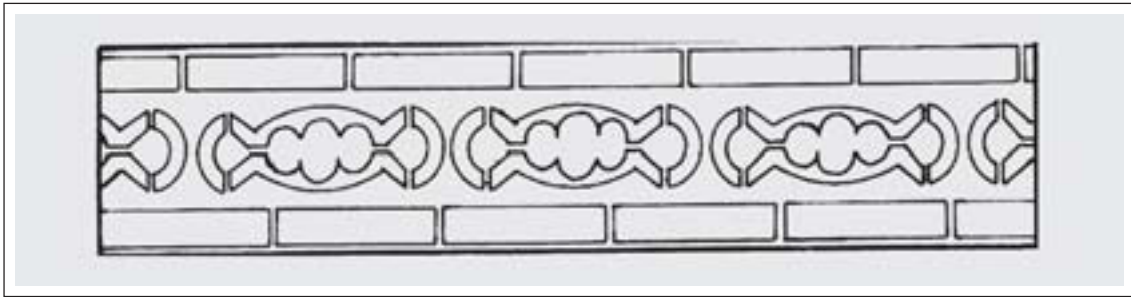
شکل ۹: قرنیز اول (ساده با آجر مثلثی)

شکل ۱۰: قرنیز دوم (با آجر هشت پر تزیینی)

شکل ۱۱: قرنیز سوم (ساده با آجر چهارگوش کوچک)

■ شکل ۱۲: قرنیز چهارم (با آجر قرینه ای تزیینی)

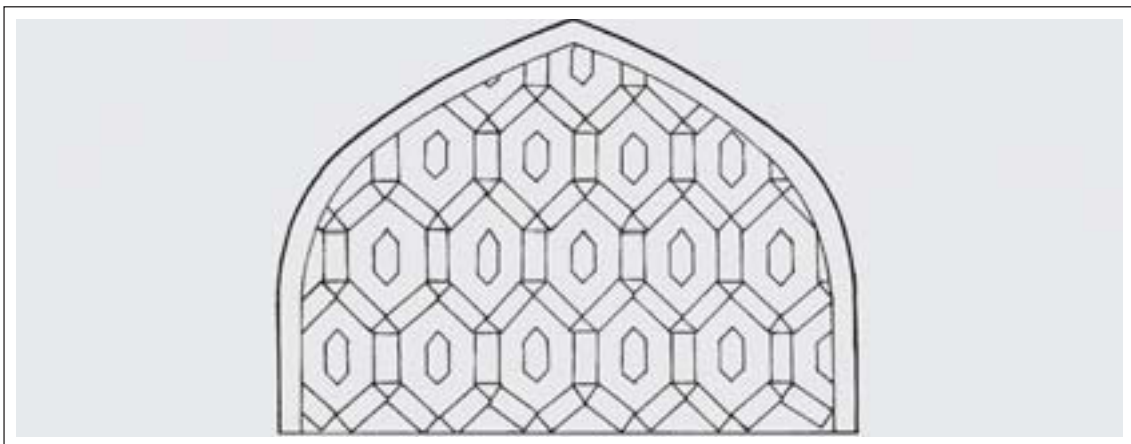
مقرنس ها شبیه مثلث های مقعری است که در کنار هم و روی هم قرار گرفته اند به طوری که راس مثلث ها در بالا است و ساق های بالای آنها بر رأس پایین آنها قرار گرفته است. شکل مجموع واحدهای مقرنس مانند یک مثلث است به گونه ای که در ردیف پایین، شش عدد و در ردیف وسط پنج عدد و در ردیف بالا سه عدد مقرنس مشاهده می گردد. (عکس ۸ و شکل ۱۳)

۳-۴- مقرنس سردر

یکی از قسمت های مهم تزیینات برج، مقرنس سردر آن است. زیرا این نوع مقرنس جزء اولین مقرنس های آجری در تاریخ معماری اسلامی ایران (دوران اولیه اسلامی) به شمار می رود. این مقرنس که دقیقاً در بالای مدخل مزین گردیده دارای سه ردیف مقرنس روی هم که یکی بر دیگری محیط است و در بین دو جناح داخل هر قوس یک مقرنس کوچک ظریف وجود دارد.

■ عکس ۸: مقرنس سردر برج لاجیم

■ شکل ۱۳: جزئیات مقرنس سردر برج

◆ نتیجه‌گیری

برج لاجیم سوادکوه با همه امتیازات و ویژگی‌های منحصر به فرد خود، صرفاً از آن منطقه و محل استقرار بنای مذکور نمی‌باشد، بلکه نشانه زنده‌ای است از تاریخ پرفراز و نشیب معماری ایرانی و اسلامی که نقش موثری در تحولات تاریخی و حتی عصر خود داشته و این تحولات در روند تغییرات و تکامل معماری تمدن اسلامی در سطح جهان دارای اهمیت فراوانی است. با چنین نگاهی در این مقاله، برج-مقبره لاجیم سوادکوه مورد شناخت و تحلیل از جنبه‌های تاریخی، معماری و تزیینات وابسته به آن- به ویژه ابتکارات و بدعت‌هایی که در فن آجرکاری آن مشاهده می‌شود- قرار گرفته است.

آنچه بیش از همه در نمایش این بنا چشم‌ها را می‌نوازد، آجرکاری‌های بس ممتاز آن است که در قالب دو کتیبه کوفی و پهلوی - که نشان از اهمیت کاربرد آن برای مردم این منطقه پس از چهار قرن از ظهور اسلام دارد- و چند قطاربندی و گره‌های ساده مقرنس سردر- که از جمله اولین مقرنس‌های آجری اولیه اسلامی محسوب می‌شود- خودنمایی می‌کند. این آجرکاری‌ها در نوع خود و با توجه به دورانی که مراحل اولیه تحولات آجرکاری را طی می‌کرده، بی‌بدیل و بدیع است و این نشان از قابلیت سرشار هنرمندان آجرکار این منطقه از ایران بزرگ و نیز پیشرو بودن در شناخت آنها از ویژگی‌های آجر برای افزودن غنای زیبایی و بار معنایی و روحی بنا- و به طور خاص آثار آرامگاهی دارد.

فنون و بدعت‌هایی که در اجرای آجرکاری‌های این بنا به کار رفته آنچنان زیبا و جذاب است که این بنا را از دیگر بناهای هم عصر خود متمایز کرده است. به کار بردن انحناهای ظریف در طراحی و اجرای دو کتیبه کوفی و پهلوی استفاده از قرنیزهای آجری با سه قطعه به هم پیوسته کاربرد آجرهای هشت پر برجسته در لا به لای کتیبه‌ها و یا به صورت قرنیز یا کتیبه تزیینی محاسبه دقیق و اجرای

ظریف قطاربندی‌های با عمق قابل توجه و اجرای مقرنس کاری آجری در قسمت سردر برج- که در نوع خود جزء اولین مقرنس‌های آجری در طی چهار قرن اول اسلامی و تا زمان ساخت این بنا محسوب می‌گردد، از جمله شاخص‌ها و بدعت‌های درخور توجه تزیینات آجری برج- مقبره لاجیم می‌باشد.

◆ فهرست منابع

- ۱- اردشیر، برزگر، تاریخ طبرستان پیش از اسلام، سازمان جوانان زردشتی بمبئی، تهران، ۱۳۳۴.
- ۲- پیرنیا، محمدکریم، شیوه‌های معماری ایرانی، مؤسسه نشر هنر اسلامی، چاپ اول، تهران ۱۳۶۹.
- ۳- پیرنیا، محمدکریم، گنبد در معماری ایران، مجله اثر، انتشارات سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور، شماره ۲۰، تهران، زمستان ۱۳۷۰.
- ۴- توسلی، محمد، گنبد قابوس، معماری ایران، جلد ۱، گردآوری آسیه جوادی، انتشارات مجرد، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۳.
- ۵- رستمی، مصطفی، برج لاجیم سوادکوه هزارساله شد، مجله میراث فرهنگی، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، شماره ۸ و ۹، تهران، بهار و تابستان ۱۳۷۲.
- ۶- رستمی، مصطفی، بررسی حفاظت و مرمت تزیینات بنای برج لاجیم سوادکوه، دانشگاه هنر، پایان نامه دوره کارشناسی مرمت آثار تاریخی، اصفهان، ۱۳۷۲.
- ۷- ستوده، منوچهر، از آستارا تا استرآباد، جلد ۴، انتشارات انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۴۹.
- ۸- گدار، آندره، آثار ایران، جلد ۳، ترجمه: ابوالحسن سرفرد مقدم، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان مقدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۷.
- ۹- موسویان، سید جلال، جستاری در جغرافیای سوادکوه، مؤسسه مهشاد، چاپ اول، سوادکوه ۱۳۷۱.

◆ پی‌نوشت

- ۱- جهت آگاهی بیشتر رجوع گردد به تاریخ طبرستان، ترجمه براون، ۲۳۹.
- ۲- گنبد نار: گنبد پیازی و نیم کره
- ۳- افراز: ارتفاع و بلندی گنبد

کتیبه پهلوی، کتیبه کوفی در برج لاجیم هر یک نوعی
فریزند.

۴- ازاره: دست انداز، ارتفاعی از کف بنا به بالا به اندازه دلخواه
یا متناسب

۵- چپله: نوعی چینۀ آجر که به صورت افقی چیده می شود
۶- فریز: تمامی تزینات باریک اصلی افقی بنا (مثلاً قطار بندی،

